

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.06+172

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-2-01>

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Г. С. СКОВОРОДИ У ФОРМУВАННІ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНИ

Букач М. М.

доктор педагогічних наук,

професор кафедри освітньої політики

Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради

вул. Казанська, 2, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0001-9778-2894

nbukach@gmail.com

Ключові слова: *філософія
Г. С. Сковороди, цінності,
демократія, культура, освіта.*

Стаття приурочена до 300-річчя з дня народження видатного філософа, педагога, письменника Григорія Савича Сковороди і спрямована на усвідомлення актуальності його ідей духовно-морального виховання української молоді в умовах військової агресії.

Зроблено спробу через призму ціннісних ідей Г.С. Сковороди розглянути і усвідомити події протистояння України і Росії та впливу на означені процеси культури і освіти. Ключовими цінностями у цій боротьбі автор вважає демократію, культуру і освіту. Акцентується увага на передумовах в обох країнах, які сприяли формуванню як демократичних цінностей, так і авторитарного світогляду, які зіштовхнулися на теренах України.

Обґрунтовується теза про поступовість ціннісних змін у свідомості певної частини українського населення, особливо східних і південних регіонів, у бік демократичних цінностей, що суттєво вплинуло не лише на подальший вектор цього руху, але й на активізацію супротиву агресора. Звертається увага на ментальний бік означеного процесу, який формувався під високим тиском історичних, соціальних, економічних подій боротьби за незалежність і результатом якого стало створення нового іміджу країни – країни-воїна, країни-захисниці, країни-прапороносця.

Через аналіз прояву плагіату в царині пісенної творчості показано, що це аморальне явище було складовою частиною державної політики Росії. Із цього робиться висновок про необхідність перегляду творів російської культури із ціннісної точки зору для виховання підрастаючого покоління. Крім того, пропонується, виходячи зі зростанням попиту у світі на українську культуру, посилити акції з популяризації української культури. Акцентується увага на розбудові нової освітньої політики, зорієнтованої на найвищі світові стандарти. Наголошується, що пріоритетами майбутнього відновлення мають стати: освіта – наука – новітні технології – гармонійне суспільство. Ключовою у цьому переліку є освіта, яка має забезпечити основи для розвитку решти складників, сприяти формуванню вищих духовних цінностей.

PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT OF THE CREATIVE HERITAGE OF G. S. SKOVORODA IN THE FORMATION OF A NEW EDUCATIONAL PARADIGM OF UKRAINE

Bukach M. M.

*Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor at the Department of Educational Policy
Odessa Academy of Continuing Education of the Odessa Regional Council
Kazanskaya str., 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9778-2894
nbukach@gmail.com*

Key words: *G. S. Skovoroda's philosophy, values, democracy, culture, education.*

The article is timed to the 300th anniversary of the birth of the outstanding philosopher, teacher, and writer Hryhoriy Savych Skovoroda, and is aimed at understanding the relevance of his ideas, the spiritual and moral education of Ukrainian youth in conditions of military aggression.

We made an attempt to consider and understand the events of the confrontation between Ukraine and Russia and the impact on these processes of culture and education through the prism of value ideas of G. S. Skovoroda. The author considers democracy, culture, and education to be the key values in this struggle. We tried to focus on the preconditions that contributed to the formation of both democratic values and authoritarian worldview in both countries, which now are clashing in Ukraine.

We substantiated the thesis of gradual value changes in the minds of a certain part of the Ukrainian population, especially in the eastern and southern regions, towards democratic values, which significantly influenced not only the further vector of this movement but also the intensification of the aggressor's resistance. We also pay attention to the mental side of this process, which was formed under the high pressure of historical, social, and economic events of the struggle for independence. The result was the creation of a new image of the country – the country-warrior, the country-defender, the country-flag bearer.

Through the analysis of the manifestation of plagiarism in the field of songwriting, we have shown that this immoral phenomenon was part of Russia's public policy. From this we can conclude that it is necessary to review the works of Russian culture, from a value point of view, to educate the younger generation. In addition, we propose to increase the promotion of Ukrainian culture in connection with the growing demand for it in the world.

We focus on building a new educational policy focused on the highest world standards. We also emphasize that the priorities for future recovery should be: education – science – the latest technologies – a harmonious society. The key in this list is education, which should provide not only the basis for the development of other components but also promote the formation of higher spiritual values.

«Освіта чи віра Божя, милосердя, великодушність, справедливість, постійність та цнотливість... Ось ціна наша й честь!» [3, с. 111–112].

Г.С. Сковорода

Постановка проблеми. Багатьох дивує – чому західні та російські аналітики до початку війни наголошували, що Україна у військовому протистоянні з Російською Федерацією зможе протриматися 3-4 дні? Сьогодні ми бачимо, що їхня помилка була в тому, що вони рахували літаки, системи

протиповітряної оборони, танки, бронетранспортери та ін., не беручи до уваги духовну складову частину українського народу (любов до власної країни, патріотичність, чесність, порядність, взаємодопоміжка та ін.). Багато хто з науковців наголошував, і це підтверджували наукові дослідження, що значна частина населення країни акцентує свою увагу на матеріальних аспектах, нехтуючи духовними цінностями, але життя після 24 лютого 2022 р. показало, що це не зовсім так. Ворог не здатен вбити Дух народу, що яскраво продемонстру-

вали захисники «Азовсталі», мешканці окупованих Херсону, Нової Каховки, Мелітополя, волонтери й громадяни, які надавали притулки біженцям. Можна прорахувати матеріальні втрати і надбання (так звані матеріальні ресурси), але встановити рівень духовної зрілості людини, а тим паче цілого народу, виявилось непростим завданням для аналітиків. Виходячи з вищевикладеного, вважаємо за потрібне акцентувати увагу саме ціннісних аспектах, на яких наголошував Г.С. Сковорода і які чітко проявилися у протистоянні України і Росії.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідницький інтерес до творчості Г.С. Сковороди останнім часом активно зростає. Спадщину Г.С. Сковороди багатоаспектно досліджували. Г. Гребенна, О. Дзевєрин, Н. Дічек, І. Іванько, Н. Калініченко, Т. Кочубей, А. Розенберг, В. Сарбей, М. Ярмаченко та ін. Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження педагогічних ідей у працях Г.С. Сковороди такими науковцями, як І. Зязюн, В. Ерн, О. Майструк, Д. Мартиненко, Г. Панасюк, В. Постовий, Д. Прокопова, Г. Сагач, В. Стадніченко та ін. На нашу думку, при всій багатогранності досліджень творчості видатного українського філософа і педагога слід звернути увагу на ті проблемні питання, на які шукав відповіді Г.С. Сковорода і які є актуальними для сучасного українського суспільства в умовах військового протистояння.

Мета статті. Упровадження філософсько-педагогічних ідей Г.С. Сковороди у розбудову нової освітньої політики України, зорієнтованої на національні традиції та загальнолюдські цінності.

Виклад основного матеріалу. Війна – це зло, страждання, хаос, але разом із тим це можливість для кардинальних змін, очищення від зрадників, корупціонерів, пристосуванців, можливість побачити істинне обличчя кожного, з'ясувати болячки, які заповнили наше життя і заважали рухатися у демократичному напрямку. Війна стала тим катализатором, який проявив такі особливі грані притаманні нашому народу, як віра в добро, надія на перемогу, любов до своєї країни, самопожертва та об'єднаність за для досягнення вищої мети. Вона дозволила наочно побачити й відчути значення суспільних цінностей для конкретної людини. Перед кожним постало питання: що є цінністю конкретно для мене – країна, сім'я, друзі, професійна діяльність... І виходячи із цього, поставало питання, а яку ціну «Я» готовий заплатити за те, що ціную?

Аналізуючи події, що відбувалися, ми звернули увагу на прояв різних ціннісних орієнтирів, різного ставлення до особистості і соціального середовища в Україні та в Росії. Проявом ціннісного усвідомлення свого місця в означених подіях стали:

1) в Україні – черги до військкоматів, припинення політичних чвар, активізація волонтерських

рухів, прагнення допомогти країні, близьким і незнайомим, в чому проявилися такі чесноти, як милосердя, великодушність, справедливість, про які говорив Г.С. Сковорода;

2) натомість у Росії в цей час спостерігалися підпали військкоматів, низький рівень волонтерської роботи, байдужість значної частини населення до тих, хто потрапив на війну, і найогидніше – це жорстоке ставлення військових до українського цивільного населення та ін.

Безумовно, з наукової точки зору ці явища багатогранні і очікують серйозних досліджень, але щоб зрозуміти окреслену проблему, давайте подивимося на зазначені явища через призму конкретних цінностей. Г.С. Сковорода казав: «Найбідніші раби народжуються від предків, що жили в калюжі великих статків. І недаремно Платон сказав: «Усі королі – з рабів, а всі раби походять із королів» [3. с. 111]. Ці пророчі слова найбільш наочно проявилися і стали зрозумілими в контексті боротьби українського народу за звільнення з російського поневолення. Сучасні українці є свідками і активними дієвими особами процесу поступового руйнування імперії зла, яка століттями знищувала українську націю. І мабуть, символічним є те, що провідне місце у цьому руйнівному процесі належить саме Україні, яка вистраждала це право тисячами невинно убієнних та сотнями років приниження і знуцання.

Безумовно, ключовою цінністю, за яку йде боротьба, є демократія. У військовому протистоянні на теренах України зіштовхнулися у боротьбі два світоглядних полюси: світу демократичних цінностей зі світом авторитаризму. Російське суспільство протягом останніх десятиліть все більше і більше віддалялося від демократичних цінностей. У суспільстві спостерігалися згортання громадянських свобод, тотальна цензура інакомислення, поліцейське свавілля та ін., що сприяло формуванню в суспільстві тих негативних якостей, які проявили їх вояки на теренах України. Освітня система побудована на приниженні особистості, призводить до того, що коли така людина починає відчувати себе більш-менш вільною, а тим паче отримує зброю, то вона прагне самоствердитись і робить це через ненависть, насильство, морадерство. Це один із показників якості авторитарної освітньої політики, яка виховала саме такі «цінності» у свого молодого покоління.

Українці протипоставили їхній бездуховності і звірствам власну духовність, мужність і цивілізованість. Хоча робити це, на тлі вбивств дітей, гвалтувань жінок, руйнувань міст і сіл, дуже непросто, як для кожної людини, так і для країни в цілому. І тут ми маємо констатувати, що це відбулося і завдяки нашій освітній галузі, яка зуміла зберегти і передати духовні цінності українського

народу підростаючому поколінню. Це не означає, що в нас в цій царині все гаразд – це означає, що ми на вірному шляху. Адже боротьба за демократичні цінності не припинялася в країні після отримання незалежності. Чого варті лише рішення Конституційного суду про незаконність декларацій про доходи; саботаж реформування економіки, медицини, освіти – все це вказує на непрості процеси, які відбувалися в державі. Українське суспільство знаходилося і продовжує знаходитися у стані перебудови системи цінностей.

Слід наголосити, що відбувається зміна норм та ломка старих стереотипів. У такій ситуації відбуваються суттєві коливання в думках людей, які шукають відповідь на питання – чи потрібна нам та демократія. Але слід зазначити, що в період з 2014 р. (першого вторгнення росіян і захоплення Криму та частини Донецької і Луганської областей) і до 2022 р. (повномасштабних військових дій РФ на теренах України) у свідомості значної частини наших громадян відбулися суттєві зміни. Адже не секрет, що перед певною частиною населення, особливо східних і південних регіонів, стояло питання – куди далі рухатися: у бік Росії, до так званого відродження колишнього СРСР, чи у бік Європи і до демократичних цінностей? З кожним роком вектор цього руху все чіткіше простежувався і носив поступовий еволюційний характер, його прояви вже помічались, і в першу чергу в повсякденному житті. Поглянувши навколо, ми помічали, що на дорогах з'являлося все більше авто західного виробництва, які змінюють російські аналоги. Подібна ситуація складалася і з побутовою технікою, де вибір українців частіше був не на користь Росії. Це відбувалося в першу чергу тому, що країни Заходу пропонували товари вищої якості, більш економічні та комфортні у вжитку, і за відповідну ціну. Якщо подивитися на напрями подорожей наших заробітчан, то й тут відбулися суттєві зміни. За словами президента Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування Василя Воскобойника: «З 2014 року відбувся серйозний перелом, і якщо до 2014 року (до російської окупації Криму) найпопулярнішою була Росія, то з 2014 року ситуація змінилася на протилежну. І зараз лівова частка українців воліють працювати в країнах Європи. У Росії хочуть працювати приблизно 6% українців». І таких прикладів поступового, підсвідомого вибору вектору руху українців можна навести чимало, адже люди побачили у Європі, збудованій на демократичних засадах, дотримання прав людини, стабільності, комфортності, новітніх технологій, високий рівень освіти, а головне – наявність перспективи подальшого розвитку. Щодо Росії, то авторитарна система керівництва державою, яка не дуже переймалася розвитком новітніх технологій і прав

громадян, демонструючи в порівнянні із Заходом нестабільність економічного розвитку та низький рівень забезпечення більшості росіян, сприяла тому, що у суспільній думці все впевненіше почав переважати прозахідний напрямок розвитку.

Крім суспільних та побутових чинників, які вплинули на самовизначення і ціннісні орієнтації українців, слід звернути увагу і на ментальний бік цього процесу. Г.С. Сковорода в байці «Ворон і чиж» наголошував на неосаяжності української душі: «Дерево по плодах пізнається» [3, с. 103]. Останні події показали, наскільки могутнє наше національне дерево, наскільки глибоке його коріння. Адже ми стали свідками, коли звичайні українці в тимчасово окупованих Новій Коховці, Бердянську, Маріуполі та інших містах (люди різних національностей) без зброї, а лише з українськими прапорами, ризикуючи власним життям, виходили проти озброєних окупантів з вимогою звільнити міста від російської чуми. Хочеш бути вільним – маєш проявити активність на шляху до демократичного ладу. Мешканці Херсону, які потерпали від нестачі продовольства, відмовилися від подачок окупантів, щоб довести що вони українці. «Краще вже сухар з водою, аніж цукор із бідою» [3, с. 108].

Саме історична, ментальна, соціальна глибина нашого національного дерева стала основною причиною оголошеного російським керівництвом процесу денаціоналізації, або, іншими словами, знецінення української нації, знищення не лише української культури, але й народу України. Але путінська навала лише пришвидшила процес прозріння українців і сприяла об'єднанню нації. Навіть ті, хто до вторгнення мав симпатію до Росії, після бомбардування наших мирних міст і морадерств загарбників втратили її. Слід зазначити, що процес денаціоналізації під прикриттям фейку про «братерство двох народів», яким часто прикривається російська пропаганда, розпочався задовго до вторгнення 2022 року. Чого ватрі прояви «братерства» в період голодоморів 1925 та 1932–1933 років (за даними різних дослідників, у цей період померло від голоду від 7 до 12 мільйонів людей (для порівняння під час голокосту загинуло від 5 до 5,5 мільйонів людей)). Саме під гаслом такого «братерства» росіяни знищують українські міста і села, вбивають дітей і жінок. Але слід наголосити, що духовно-моральна зрілість українського народу призвела до протилежних результатів оголошеної денаціоналізації. Ми більш стрімко стали наблизатися самі до себе, до справжньої особистісної незалежності. Українська нація подібна до алмазу, піднятого із глибин народної підсвідомості, який своєю чистотою, твердістю і блиском, сформованими під високим тиском історичних, соціальних, економічних

подій боротьби за незалежність, на очах усього цивілізованого світу перетворився на витончений діамант, який засяяв на європейському континенті новими барвами. Таке різнобарв'я стало можливим завдяки променям сонця свободи, які освітили українську землю. Ми побачили, що наші співчуття і допомога постраждалим, рішучість у боротьбі з агресором не лише сприймаються іншими народами, але й конче потрібні їм для отримання впевненості у власних силах. Нам не лише вдалося утворити надтвердий сплав завдяки емоційній стійкості, чесності та прозорості, але й вибороти своє місце серед народів світу. Результатом стало створення нового іміджу країни – країни-воїни, країни-захисниці, країни-прапороносця, що відобразилося у зовсім іншому ставленні з боку інших держав до українців, до країни і до її керівництва.

Найбільш жорстокі ціннісні баталії відбуваються на культурному фронті. Як приклад можна взяти боротьбу усього цивілізованого світу з таким ганебним явищем, як плагіат. Росія або привласнює, або знищує те, що не може привласнити. Щодо української культури, то тут бачимо привласнення творчих здобутків українських діячів науки і культури: Микола Гоголь (Сорочинці Полтавська обл.), Ігор Сікорський (Київ), Ілля Мечников (Харківська обл.), Казімір Малевич (Київ), Сергій Корольов (Житомир) та ін. – це лише деякі українці, яких росіяни записали до видатних діячів російської культури, хоча народжені вони були в Україні. Таку ж саму картину ми спостерігаємо в різних культурних напрямках. Наведу лише деякі приклади привласненої росіянами пісенної творчості українців. Більшості з нас ці пісні подавалися як російські народні пісні, але насправді це українські народні пісні, які були створені набагато раніше: «Ой мороз, мороз, не морозь мене» – виявляється українською народною піснею «Ой мороз, мороз, не студи мене»; «Вот кто-то с горочки спустился» – знову ж таки українська пісня «В саду осіннім айстри білі»; «Как родная меня мать провожала» – вкрадена українська пісня «Ой що ж там за шум учинився». Мабуть, всім знайома пісня великої вітчизняної війни «Вставай, страна огромная» музику якої ніби написав О. Александров, яка ніби народилася у перші дні війни. Насправді мелодію цієї пісні було вкрадено, адже вона народилася ще у 1919 році в лавах криворізьких повстанців Української народної республіки. І, на жаль, таких випадків плагіату багато.

Росія використовувала для власного піару та розвитку інтелектуальні ресурси поневолених народів, їх духовний і культурний потенціал. Привласнення творчих доробків інших народів було складовою частиною державної політики Росії,

адже навіть працювати, якщо можна в інших відібрати. Але вони не усвідомлювали життєву істину, про яку в байці «Чиж та щиглик» попереджав Г.С. Сковорода: «Хто не любить клопоту, мусить навчитися жити просто й убого». І дійсно, така аморальна політика Росії призводить до ізоляції країни-агресорки, а росіяни є небажаними на провідних культурних і спортивних європейських і світових заходах, тобто чітко окреслюється, куди спрямований їхній вектор подальшого розвитку, побудований на привласненні чужої праці.

Висновком із цього культурного протистояння має стати: по-перше, ретельна робота фахівців із кожного конкретного напрямку культури, результатом якої має бути оцінка цінності так званої «російської культури» для виховання підростаючого покоління; по-друге, виходячи з того, що сьогодні суттєво зростає запит у світі на українську культуру та її самобутність, слід посилювати і популяризувати нашу українську культуру, наших українських діячів науки і культури. У контексті висловленого хочу наголосити, що не дивлячись на складність сучасної ситуації в країні, в Одеській академії неперервної освіти прийняли рішення про проведення у жовтні 2022 року Всеукраїнського фестивалю SKOVORODA – FEST.

Вже декілька років на теренах України успішно діє проект Гоголь-фест, коли організують потяг, яким митці пересуваються містами України і популяризують творчість видатного українського письменника. Ми пропонуємо більш амбітний проект, який полягає в тому, щоб у майбутньому міністерства освіти і культури стали засновниками постійно діючого фестивалю SKOVORODA – FEST, основним завданням якого буде поширення ідей Г.С. Сковороди і української культури через переможців фестивалю на теренах не лише України, а й країн Євросоюзу. Зрозуміло, що дану ідею ми не зможемо впровадити в повному обсязі до 300-річчя з дня народження Г.С. Сковороди, але протягом наступних років це цілком ймовірно зробити. Адже це потрібно українському суспільству, нашій молоді. У нас сьогодні для впровадження у життя фестивалю SKOVORODA – FEST є:

1. Ідея та розроблений проект з кошторисом цього заходу.
2. Бажання впровадити у життя дану ідею.
3. Досвід підготовки та проведення міжнародних фестивалів.

Освіта як цінність, освіт як складова частина культури – це одна з актуальніших тем сьогодення. Освіта – це основа розбудови майбутньої держави. Ми зараз розпочинаємо велику перебудову України, країни для людини, тож потребуємо значних зусиль й напруги. Чим більш розвинену у плані духовно-морального та творчого потенціалу країну ми будемо будувати, тим більш тяжка і самовід-

дана праця нас очікує. Тим більші ресурси людські, духовні, економічні ми маємо покласти на олтар історії, щоб досягти поставленої мети. У байці «Змія та жаба» Г.С. Сковорода наголошує: «Чим краще добро, тим глибшим трудом, як ровом, воно обкопане. Хто труда не викладе, той до добра не прийде» [3, с. 110]. Зараз складаються сприятливі умови для реорганізації політичної, адміністративної, економічної, освітньої та ін. систем. Щоб цей процес перетворень носив динамічний характер вже сьогодні, ми, освітяни, маємо дивитися вперед і, не втрачаючи часу, розбудовувати власну освіту і державу, рівняючись на найвищі світові стандарти, адже нам не потрібно щось руйнувати і розчищати майданчик для будівництва, більшість негативів в суспільній свідомості вже зруйновано. Нам потрібно розробити власний різновекторний план відновлення та розбудови освітньої системи. Ми маємо самі, вже зараз, скласти свій план розбудови освітньої системи. Адже ніхто краще за нас не знає нашу ментальність, нашу культуру, наші можливості. Зараз з'являється можливість заявити про себе найталановитішим українцям, які проявили себе під час організації супротиву, і очистити структури від колаборантів, сірості, які заважали, а також запросити найкращих закордонних фахівців для розбудови освіти. Ми маємо розбудовувати країну нашої мрії – Україну! Щоб не залишитися на задвірках цивілізаційних процесів,

слід визначити пріоритети майбутнього відновлення, і вони наочні: освіта – наука – новітні технології – гармонійне суспільство. Безумовно, що ключовим у цьому переліку є освіта, яка має забезпечити основи для розвитку решти складників, сприяти формуванню вищих духовних цінностей, аби не обрікати громадян на вирішення проблем нижчого рівня, які носять матеріальний характер, тим самим обмежуючи розвиток таких життєво необхідних потреб самовираження особистості, як потреби у творчому, естетичному та духовному розвитку.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Кожна людина наділена інтелектуальним, емоційним, творчим, моральним та ін. потенціалом – виходячи із цього, ми маємо створити умови для розкриття даних потенціальних можливостей, але в основу майбутньої освітньої діяльності мають бути покладені цінності, зрощені народною мудрістю. Як наголошував Г.С. Сковорода, «всіх наук голова, око й душа – це навчитися жити порядним життям, заснованим на законі віри й Божого страху, як на відправному пункті. Це і є основа й джерело, що породжує струмки цивільних законів. І є воно каменем для стін тим, хто бажає збудувати благословенне житло. Цього каменя твердість мають у собі для користі всі посади й науки, а вони тримають суспільство в гаразді» [3, с. 110].

ЛІТЕРАТУРА

1. Сагач Г.М. Благословенний Григорій Сковорода. Київ : Інститут генези життя та Всесвіту, 2013. 163 с.
2. Сковорода Г.С. Вибрані твори в українських перекладах. Харків : «Ранок», 2009. 240 с.
3. Сковорода Г.С. Твори у двох томах Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Київ : Український науковий інститут Гарвардського університету, Національна Академія наук України, 1994. Т. 1. 527 с.
4. Янковський О. Трудова міграція: українці поміняли Росію на Європу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trudova-mihratsiya-rosiya-yes/31633099.html> (дата звернення: 24.05.2022 р.).

REFERENCES

1. Sahach H.M (2013). Blahoslovennyi Hryhorii Skovoroda. [Blessed Gregory Skovoroda] Kyiv:Instytut henezy zhyttia ta Vsesvitu,. – 163 s. (in Ukrainian)
2. Skovoroda H.S. (2009)Vybrani tvory v ukrainskykh perekkladakh [Selected works in Ukrainian translations]. Kharkiv: «Ranok»,.- 240s. (in Ukrainian)
3. Skovoroda H.S. (1994) Tvory` u dvox tomax. Poeziyi. Bajky`. Traktaty`. Dialogy` [Works in two volumes. Poetry. Fabels. Treatises. Dialogues] Ukrainian Research Institute of Harvard University, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. T. 1.- 527 s. [in Ukrainian]
4. Yankovskyi O. Trudova mihratsiia: ukraintsi pominialy Rosiiu na Yevropu [Labor migration: Ukrainians changed Russia for Europe]. <https://www.radiosvoboda.org/a/trudova-mihratsiya-rosiya-yes/31633099.html> (data zvernennia 24.05.2022 r.).